

How to Think About the War in Ukraine?

UDC: 172

DOI: 10.15421/172278

Kulyk OleksandrDr.Sc., Full Prof., <https://orcid.org/0000-0001-5581-7040>, prof.kulyk@gmail.com*Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine)*

Abstract

The relevance of this research has been caused by the return of “war” as a central subject of thought to the attention of European thinkers. The complexity of this subject requires special attention to the methodological aspects of its cognition. The purpose of our research is to find effective epistemological means for transferring the immediate experience of war into the sphere of rational thinking and knowledge because this article focuses on the analysis of the specifics of thinking about war in one’s own country.

The results of the study show that thinking about the war “from the inside of war” differs from the “external view” as it is built on personally experienced feelings. This article argues that the immediate experience of war is not an obstacle for the process of cognition but, on the contrary, is a prerequisite for having a close view of the factual reality of war. Also, this research argues that for the thinker of a country waging a just defensive war, a true interpretation of the reality of war is an effective means of countering the enemy. This article proposes the use of Heinrich Rickert’s theory of the ordering of the chaos of sensations through concept formation and the further systematization of the formed concepts. This is because this theory is one of the means of transferring the experience of war into the sphere of rational thinking. Furthermore, this article demonstrates the application of this theory when dealing with the feeling of encountering evil. The concept of three modes of evil (factual, active, and passive) is proposed, and its applicability for characterizing Russia’s military actions against Ukraine is demonstrated. In addition, the idea of collective and personal responsibility of the citizens of the Russian Federation for the war their state unleashed against Ukraine was elaborated through the means of philosophy. In particular, the applicability of Karl Jaspers’ theory regarding the political, moral, and metaphysical guilt of the aggressor nation is shown in relation to the people of contemporary Russia. Throughout this review, two types of toleration of war by Russian citizens are distinguished.

Also, three conclusions were drawn from the obtained results. First, thinking about war in one’s country make one capable of taking into consideration data that researchers “outside the war” do not have. Secondly, the main methodological difficulty of thinking about the war in one’s own country is the search for a reliable means of transferring the sensations from experience into a rational and clearly articulated system of concepts. Thirdly, using the methodological tools of H. Rickert and K. Jaspers, one can effectively start to research complex aspects of this war such as the essence of the actions committed by the invaders and the question of their guilt.

Keywords: war, cognition, Ukraine, Russia, evil, responsibility, guilt

Citation: Kulyk, O. (2022). How to Think About the War in Ukraine? *Grani*, 25(6), 112-121. <https://doi.org/10.15421/172278>

Як мислити про війну в Україні?

Кулик Олександр*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна)*

Анотація

Актуальність цієї статті викликана поверненням у центр уваги європейських мислителів такого предмету мислення, як «війна». Складність даного предмету мислення вимагає особливої уваги до методологічних аспектів його пізнання. Метою нашого дослідження є знаходження ефективних гносеологічних засобів для переведення досвіду безпосереднього переживання війни у сферу раціонального мислення та знання, адже в даній статті йдеться про аналіз специфіки мислення про війну саме в своїй країні.

Результатами дослідження є наступні положення. Показано, що мислення про війну «зсередини неї» відрізняється від «зовнішнього погляду» тим, що його здійснюють, зважаючи на персонально пережиті відчуття. В статті аргументовано, що досвід безпосереднього відчуття проявів війни не є даючою для процесу пізнання, а навпаки є передумовою його детальності та близькості до реальної фактичності війни. Стверджується, що для мислителя країни, яка веде справедливую оборонну війну, правдиве та адекватне дійсності осмислення реальності війни є ефективним засобом протидії ворогу. Як один з засобів переведення досвіду безпосереднього відчуття проявів війни у сферу раціонального мислення запропоновано залучення теорії Генріха Рікєрта щодо впорядкування хаосу відчуттів шляхом формування понять та їх подальшої систематизації. В статті продемонстроване безпосереднє застосування цієї теорії для опрацювання відчуття зіткнення зі злом. Запропоновано концепцію трьох модусів зла – фактуального, активного і пасивного – та продемонстровано її застосовність для характеристики військових дій Росії в Україні 2022 року. Окрім цього в даному дослідженні опрацьовано засобами філософії ідею колективної та персональної відповідальності громадян Росії за події розв’язаної їхньою державою війни проти України. Зокрема показана застосовність стосовно народу сучасної Росії теорії Карла Ясперса щодо політичної, моральної та метафізичної вини народу-агресора. В ході даного розгляду виокремлено два різновиди толерування війни громадянами Росії.

Висновки з отриманих результатів зроблено наступні. По-перше, мислення про війну в своїй країні не тільки цілком спроможне бути адекватним дійсності, але й здатне приймати до розгляду такі дані, якими не володіють дослідники, котрі знаходяться «зовні війни». По-друге, головна методологічна складність мислення про війну в своїй країні полягає у пошуках надійних засобів переведення відчуттів досвіду в раціональну та чітко артикульовану форму системи понять. По-третє, використовуючи зазначені в статті методологічні засоби Г. Рікєрта та К. Ясперса, можна приступити до осмислення таких складних аспектів війни Росії проти України, як сутність вчинених загарбниками дій та питання їхньої провини.

Ключові слова: війна, пізнання, Україна, Росія, зло, відповідальність, вина

Цитування: Кулик О. Як мислити про війну в Україні? *Науково-теоретичний альманах Грані*. 2022. Том 25. №6. С. 112-121. <https://doi.org/10.15421/172278>

Стаття надійшла / Article arrived: 21.11.2022

Схвалено до друку / Accepted: 29.12.2022

Вступ

У 2022 році у питаннях осмислення розв'язаної Росією війни проти України у світі стали дослухатися до українських голосів набагато більше, ніж раніше. Втім, нажалі, часто думки українців все ще сприймають «як емоційне судження, яке спирається на суб'єктивний досвід, а не реальне знання» (Достлева, 2022). Цей стереотип має бути подоланий, адже серед українських оцінок цієї війни, звісно, є не тільки прояви емоцій, але й раціональні міркування, що висловлюють українські мислителі. У цій статті ми пропонуємо поміркувати над тим, що означає мислити про війну у своїй країні так, щоб думки були спроможними раціональним чином відображати дійсність.

Ми погоджуємося зі словами, які були висловлені Мирославом Поповичем в 2015 році щодо початку сучасної російської агресії проти України: «Кожен учасник війни – а ми всі, незалежно від того, хочемо того чи ні, є її учасниками – є співавтором того трагічного колективного вчинку, яким є війна. У кожного з нас своя війна, але кожен з нас на своїй війні відчув високий смисл слова “ми”» (Попович, 2015). Зараз у кінці 2022 року неможливо не побачити, що ця війна справді торкнулася усіх громадян України – ми всі є учасниками її, ми всі є всередині цієї болісної, але і героїчної історичної події.

Однак, якщо ми приймаємо цю позицію, не може не виникнути запитання: чи може учасник таких подій мислити про них таким чином, щоб його мислення відображало дійсність? Відповідно до традиційних методологічних вимог щодо об'єктивності думки, українському досліднику краще було б мислити не про ту війну, де його будинок обстрілюють російські війська, а про, наприклад, Пелопоннеську війну V століття до нашої ери, бо хронологічна та географічна далекість від предмету розгляду, мовляв, убезпечуватиме такого дослідника від помилок суб'єктивізму. Втім, на наше переконання, залученість українських філософів у війну в Україні – це не методологічна вада, а навпаки методологічна передумова можливості отримати адекватний дійсності погляд на цю війну зсередини неї.

Чим відрізняється погляд на війну ззовні та зсередини неї? В обох випадках це буде розгляд війни як значущої та трагічної події людської історії, але в другому випадку цей розгляд буде здійснюватися через оптику індивідуального досвіду. Тобто, коли ми мислимо війну зсередини неї, це не буде абстрактне теоретизування, це буде мислення, яке здійснюють, зважаючи на персонально пережиті відчуття. Нехай мислителі різних країн пропонують власні варіанти осмислення війни Росії проти України. Але український погляд буде особливо важливим, бо він надає картину, яка є найбільш детальною та близькою до реальної фактичності цієї війни. Український погляд на війну – це погляд дослідника,

який знаходиться максимально близько до того явища, яке він вивчає, це погляд дослідника, котрий безпосередньо на собі відчув дію того явища, яке він вивчає.

Коли ми кажемо про погляд на війну зсередини неї, необхідно відрізнити сторону, яка розв'язала війну, та сторону, що є жертвою агресії. Очевидно, що обидві сторони дивляться на події цієї війни зсередини неї, втім вони мають принципово різну аксіологію своєї мисленнєвої діяльності. Специфіка пізнавальних актів представників агресора визначається потребою виправдати несправедливий напад. Але представникам сторони, що захищається, немає потреби виправдовуватися та видумувати щось, бо на їхньому боці правда в цій війні, їм достатньо говорити те, що є насправді, щоб брати участь у здійсненні поставлених їхньою країною справедливих цілей в цій війні. Отже, сумнівність думок представника країни, що нападає, визначена наперед потребами тієї сторони, яку він представляє – сторони агресора. Але такої визначеної наперед сумнівності немає щодо думок представника сторони, яка захищається. Це, звісно, не означає, що думки українського мислителя будуть обов'язково істинними лише тому, що на його країну напали – українському досліднику, як і будь-якому мислителю потрібно самостійно дбати про істинність своїх міркувань. Але немає визначеної наперед сумнівності його позиції.

Отже, як ми показали, думки українських мислителів щодо війни в Україні цілком спроможні бути такими, що надають точну картину дійсності. Тепер ми можемо перейти до розгляду питання як саме забезпечити втілення у життя цієї потенційної спроможності.

Пристаючи до нашого дослідження, зробимо ще дві невеличкі ремарки. По-перше, потрібно сказати, що ми будемо розглядати не всі можливі різновиди міркувань про війну, сфокусувавши увагу саме на філософському її осмисленні. По-друге, важливо надати термінологічне роз'яснення щодо деяких слів, які будуть часто зустрічатися в цій статті – українці, український народ та росіяни, народ Росії. Під українцями, українським народом ми маємо на увазі громадян держави Україна, а під росіянами, народом Росії ми маємо на увазі громадян Російської Федерації. Тобто, в цій статті ми будемо казати не про етнічний, а про політичний вимір цих слів.

Результати дослідження

Потрібно звернути увагу на особливості філософського мислення про війну як такого. Якщо в військових науках мислення про війну цікавиться функціональними її аспектами, то філософія війни не може не занурюватися у моральний вимір війни. Чим є військові дії агресора з точки зору моральної філософії? В цьому аспекті вони є, зокрема, несправедливістю, насиллям, злом. І тут постає цікаве з точки зору методології і не тільки неї запитання: а

чи потрібно досліднику бути неупередженим щодо питань добра та зла? Ця неупередженість означала би, що у парі «добро» і «зло» жодне з цих понять не наділялося би нами пріоритетом. Чи справді нам має бути байдужим добро і ми не маємо надавати йому перевагу перед злом у своєму мисленні?

Розглянемо питання про неупередженість дещо інакше. Чи є в принципі якась людина, думки якої про зло та несправедливість можна приймати як неупереджені? Справа в тому, що кожна людина стикалася зі злом, несправедливістю, будь-яка людина живе у ситуації, де вони час від часу трапляються. А якщо вона мала справу в своєму житті зі злом і несправедливістю, якщо вона потерпала від них, чи може така людина бути повністю неупередженою у своїх міркуваннях про зло і несправедливість? А якщо людина не може бути повністю неупередженою щодо них, невже ж ми в принципі не повинні звертати увагу на зло і несправедливість, якщо хочемо, щоб наші думки адекватно відображали дійсність? Остання настанова явно несе у собі внутрішню суперечливість, адже міркування про дійсність не можуть бути адекватними тому, що є насправді, якщо з них будуть виключені думки про частину того, що є насправді – зло і несправедливість. А може, навпаки, людина, яка стикалась зі злом та несправедливістю, знає краще що воно таке – зло і несправедливість? Може, та людина, яка стикається зі злом і несправедливістю тільки і може сказати про зло і несправедливість щось напевне?

У цьому контексті можна пригадати мисленнєвий експеримент Френка Джексона «Кімната Мері» (Jackson, 1982). Отже, уявимо Мері, яка досліджує чим є синій колір з точки зору нейрофізіології зору, знаходячись при цьому все життя у бункері, де немає нічого синього кольору. Мері прочитала всю наявну у світі інформацію про те, що відбувається в очі та мозку людини, коли та сприймає щось синього кольору. І ось Мері виходить зі свого бункеру і вперше у житті бачить синє небо: чи отримає вона якусь нову інформацію про синій колір, коли вона побачить його на власні очі? Ми впевнені, що отримає, бо досвід безпосереднього спостереження – це не є ніщо, ані щось таке, що є повним еквівалентом чогось іншого. З війною ситуація буде подібна – той хто здалеку мислить про війну Росії проти України, завжди буде мати нестачу безпосереднього досвіду цієї війни. Українські мислителі такий досвід мають. Звісно, кожен мислитель у світі стикався з тим, що є зло та несправедливість і саме завдяки цьому досвіду він в принципі здатен судити про війну, але українські мислителі нині стикаються саме з тими різновидами зла та несправедливості, які характеризують саме цю війну і тому мають певну методологічну перевагу.

Українські філософи не будуть, строго кажучи, лише теоретиками щодо цієї війни, бо вони є тими, хто бачить на власні очі дані історичні події та є

учасниками цих історичних подій. Український погляд на війну важливий не тільки тим, що відкриває пізнавальні можливості, які недосяжні погляду на війну ззовні неї. Справа в тому, що цей український погляд, який народжується серед смертей і руйнувань, в умовах туги за віднятим загарбниками мирним життям сам є частиною того, що складає ця війна, цей погляд є ще одним її виміром. Метафорично кажучи, у творах сучасних українських мислителів про війну жива Історія осмислює сама себе та промовляє про себе читачеві. Насправді важливим з точки зору методології буде запитання: як зробити цю промову Історії чітко артикульованою та раціональною?

Отже, ми плануємо подумати над питанням: як перевести те, що безпосереднього відчувається, у сферу того, що є раціональним мисленням та знанням? Як перетворити викликане війною сум'яття гострих та болісних відчуттів на раціональні та впорядковані знання? Для вирішення цього завдання ми пропонуємо застосувати теорію впорядкування хаосу відчуттів, яка була запропонована Генріхом Рікерттом (Rickert, 1922). Німецький філософ писав, що на початку дослідження будь-який первинний матеріал, який надають нам відчуття, буде у гносеологічному сенсі хаосом, який ще належить впорядкувати. За його словами відчуття як такі не підходять для того, щоб будувати з них пояснення світу, тому відчуття належить осмислити, створивши відповідні поняття (Kulyk, 2019). Ось ця робота з раціонального осмислення у поняттях того, що ми відчуваємо, а потім належне поєднання даних понять у цілісну систему і буде впорядкуванням хаосу відчуттів. Рікерт наводить метафору зведення надійного будинку з понять-каменів, який дозволить досліднику почувати себе впевнено у вирі емпіричних подій.

Отже, якщо ми хочемо мислити про війну в нашій країні раціонально, нам не уникнути роботи з відчуттями, але для отримання раціональної системи знання нам буде потрібним сформувати саме поняття, які зможуть пояснити та поєднати в систему те, що ми відчуваємо. Спробуємо застосувати цей підхід, попрацювавши з одним з відчуттів, що народжені цієї війною.

Одним з найбільш помітних відчуттів, які виникли в українців в ході цієї війни – це відчуття зіткнення зі злом. Чимало українських мислителів фіксують це відчуття у своїх міркуваннях, починаючи працю з осмислення відповідного поняття. Наприклад, Мирослав Маринович так висловився з цього приводу: «Сьогодні те зло, абстрактне зло, проти якого ми воюємо, – воно персоніфіковано в російській федерації. Тобто у нас є конкретний ворог, і хоч деякі знані особи у світі інколи бояться назвати це зло, ідентифікувати його, дати йому назву, – українці дають йому назву, і це зло є керівництво російської держави, російська федерація, росія –

як держава, як країна, як народ, тому що, на жаль, російський народ в більшості своїй підтримує цю війну» (Маринович, 2022). Андрій Баумейстер теж міркує на цю тему: «Сьогодні нам нагадали про те, що зло – це частина реальності, неусувний елемент нашого життя. Від цього ми зазнаємо певний шок, коли бачимо зло віч-на-віч...Війна нікуди не пішла, зло нікуди не пішло з історії. Нинішня Росія – одна з іпостасей цього зла, зараз найяскравіша і явніша, але не єдина» (Баумейстер, 2022).

Зробимо і ми внесок в осмислення цього питання. Пропонуємо впорядкувати відчуття щодо зла в контексті російської війни проти України за допомогою терміну «модуси зла» та наступної їх класифікації. Тут ми підемо шляхом, який пропонував Генріх Рікерт – працюючи з відчуттями, сформуємо поняття та пов'яжемо їх у систему.

Першим модусом зла ми назвемо фактуальне зло. Цим поняттям ми позначимо безпосередньо вбивства безневинних людей, насилля щодо них тощо. На наше переконання, фактуальне зло є результатом як дії модусу активного зла, так і бездіяльності модусу пасивного зла.

Другий модус – це активне зло. Ті, хто роблять фактуальне зло, є теж злом, причому вони є злом в більш глибинному та сутнісному сенсі, бо вони спричиняють зло, є його джерелом та безпосередніми провідниками у реальність.

Третій модус – це пасивне зло. Ті, хто дозволяють злу статися теж є злом, бо вони не заподіяли йому, хоча могли. Їхня дія – це утримання від дій. Їхня роль у вчиненні зла полягає в тому, що воно відбувається тому, що вони не заважають йому відбуватися.

Щоб перевірити застосовність цієї понятійної класифікації, розглянемо за її допомогою вбивство російською ракетою 29 вересня 2022 року української родини у місті Дніпро. Тоді ракета влучила у приватний будинок, де мешкали чотири людини – дівчинка, хлопчик, їхня мати та бабуся. Всі вони загинули, а на місці будинку утворилася вирва завглибшки 6 метрів. Увесь світ облетіли фотографії собаки цієї родини, який, обпалений та контужений, просидів поруч з цією воронкою добу. Цей випадок – один з безлічі подібних трагедій, які коять російські війська в Україні.

Отже, згідно з наведеною вище класифікацією, смерть цієї родини є фактуальним злом, бо ці люди не заслуговували на таку долю. Активним злом в даному випадку є політичне керівництво Росії, адже воно розв'язало цю війну. Путін та його підручні є джерелом та ініціаторами того, що загинула дана родина. Також активним злом в цій ситуації будуть ті військові, які наводили дану ракету, натискали кнопку її запуску тощо – хоча вони лише виконували наказ ініціатора війни, але вони не відмовилися від його виконання, не саботували його, вони є безпосередніми виконавцями акту завдання фактуального зла. Що

стосується пасивного зла, то в цій ситуації ним є ті, бездіяльність кого вможливило те, що дане вбивство сталося. Російський диктатор розв'язав війну, сотні російських політиків та чиновників високого рангу підтримали це рішення, сотні тисяч російських офіцерів і солдат виконують це рішення лише тому, що десятки мільйонів мешканців Росії не заважають цьому. Втім, звісно, це наше твердження потребує додаткової аргументації і зараз ми її наведемо.

Чи зобов'язана людина робити добро? На нашу думку, вона покликана робити добро, але все ж таки не зобов'язана. Що стосується саме обов'язку, ми можемо сказати інакше – людина зобов'язана не допускати те зло, яке в її силах не допустити. Наприклад, залишення у небезпеці переслідується за законом. Чи працює це на рівні не особистісної, а колективної відповідальності? Чи несе відповідальність народ за те, що робить його керівництво та армія? Чи є обов'язком народу зупинити свого лідера, якщо він розпочне видавати накази, спрямовані на злочинні вбивства сотень тисяч мешканців закордонної держави? Ми переконані, що такий обов'язок є. В «Загальній декларації прав людини» написано, що людина буває «змушена вдаватися як до останнього засобу до повстання проти тиранії і гноблення». І з історії ми знаємо, що, щоб зупинити небажані війни, чимало народів світу здійснювали повстання. Тому, якщо представники народу Росії хотіли б зупинити війну проти України, то для цього можна було б знайти і юридичні обґрунтування, і відповідні історичні прецеденти. Але за станом на грудень 2022 року скільки-небудь помітна частина народу Росії не виявила бажання своїми діями зупинити цю війну.

Карл Ясперс, аналізуючи питання відповідальності Німеччини у контексті Другої світової війни, писав, що є підстави покладати на весь німецький народ відповідальність за наслідки дій його держави. Чи є підстави казати подібне про народ Росії? В Україні російські війська постійним бомбардуванням стерли в пил цілі міста, здійснили масові вбивства, шляхом цілеспрямованого нищення критичної інфраструктури знищили будь-які можливості для існування мільйонів українців. Зважаючи на це, є підстави підійти максимально серйозно до питання відповідальності за ці злочини. Однак, варто відмітити, що є чимало теоретиків, які кажуть, що відповідальність, як і вина може бути лише особистісна, а не колективна. Це спірний підхід, але давайте спробуємо розглянути і цю точку зору. Для початку розгляду цього питання пропонуємо подумати: чи гіпотетичне скасування колективної відповідальності скасовує персональну відповідальність? Якщо ми уявимо, що російський народ як одне ціле не несе відповідальність за дії обраного ним на виборах свого керівництва (президент, депутати) та за дії сотень тисяч своїх співгромадян, котрі безпосередньо вбивали українців,

то чи скасовує це особистісну відповідальність кожного того росіянина, який не зробив того, що був в змозі зробити для зупинення цієї війни? До того ж мільйони росіян не тільки не протестувати, але й щиро раділи розв'язаній їхніми очільниками та здійснюваної армією, що фінансують з їхніх податків, війни в Україні. Наприклад, соціологічні дослідження неодноразово підтверджували високу підтримку пересічними росіянами цієї війни проти України. Звісно, згадане вище гіпотетичне скасування колективної відповідальності не скасує персональну відповідальність кожного окремого росіянина, який міг зробити щось суттєве для зупинення цієї війни, але не зробив. Пізніше ми покажемо у нашій статті, що саме вважаємо «можливістю» та «суттєвим» у даному контексті.

Але поки що звернемо увагу на питання множинності суб'єктів відповідальності. Ще Фома Аквінський писав, що за заподіяне зло несе відповідальність не тільки той, хто його здійснив, але й інші особи, які до цієї дії мають прямий чи опосередкований стосунок. До тих, хто має прямий стосунок, Фома Аквінський відносив: 1) тих, хто спонукав здійснити зло (1.1. або надаючи наказ чи пораду здійснити зло, або 1.2. погоджуючись з актом здійснення зла, або 1.3. вихваляючи особу, яка здійснила зло); 2) тих, хто надавав тому, хто здійснює зло, якимсь сприянням, допомогою, наприклад, притулок; 3) тих, хто бере участь у злочині як співучасник. Що стосується опосередкованого стосунку, Фома Аквінський охарактеризував його так: «коли людина не перешкоджає іншій чинити зло (за умови, якщо вона здатна та зобов'язана утримати її від таких дій)» (Aquinas, 1947). В цьому переліку знайдеться місце не тільки керівництву Росії (підпункт 1.1.), його пропагандистам та ідеологам (підпункт 1.1.), російським військовим (пункт 3), але й всім росіянам, хто погодився з «необхідністю» цих військових дій на території України (підпункт 1.2.) або радів цим діям (підпункт 1.3.) або допомагав їм, наприклад, сплачуючи податки, що фінансують армію (пункт 2), а також усім тим росіянам, хто не перешкоджував веденню війни в Україні (останній пункт, що стосується опосередкованої участі).

Звісно, щодо останнього пункту важливо звернути увагу на те, що людина зобов'язана не допускати лише те зло, яке в її силах не допустити. Тобто, важливим є не тільки аспект *бажання* не допустити зла, але ще й аспект *можливості* не допустити зло. Деякі російські інтелектуали вказують на те, що в умовах політичного режиму, який зараз є в Росії, неможливо протестувати проти війни. Звісно, Росія є авторитарною державою і там непросто висловлювати незгідність з діями керівництва. Втім, як показує досвід самих росіян – це можливо. У перші дні війни мізерна частка росіян все ж таки вийшла на вулиці. Тобто, це не було неможливим в принципі, це

було складною, але цілком здійсненою задачею.

Ще одне виправдання, яке пропонують російські інтелектуали, полягає в тому, що росіянам нібито не було сенсу піддавати себе ризику отримати штраф або карне переслідування, намагаючись протидіяти російській війні в Україні, бо ці дії, мовляв, заздалегідь приречені на поразку через нібито нездоланність російського режиму. В цьому закиді російських інтелектуалів є ціла низка слабких місць, розглянемо лише одне з них – дане твердження побудовано на нерозумінні природи моральної дії. Справа в тому, що дія стає моральною, виходячи з її наміру, а не результату. Тобто, людина, котра своїми діями справді бореться проти режиму, який розв'язав злочинну війну, стає морально виправданою незалежно від того, досягли її дії повного успіху чи ні. Якщо ж оцінювати дії людини, виходячи з їхньої результативності, а не наміру, то це буде мислення, яке не здатне вхопити сутність розглянутого питання в контексті ані моралі, ані вини.

В даному контексті важливо прослідкувати, як пов'язані між собою вина на відповідальність. Данський філософ права Алф Росс у своїй класичній праці з цього питання так показує зв'язок між ними: «Особа, яка вчинила правопорушення, тим самим несе вину, хоча лише за певних умов; особа, яка вчинила правопорушення, тим самим несе за нього відповідальність; особа, відповідальна за правопорушення, може або повинна бути покарана за це» (Ross, 1975, p. 2).

Чи є порушенням права українців на життя те, що російська армія їх вбиває? Так. Чи є порушенням права українців на життя те, що громадяни Росії не заважають російській армії вбивати українців? Так. Якщо це є порушенням права на життя, то воно невідворотним чином тягне за собою вину росіян. Причому важливо розрізняти слова «вина» та «почуття вини». Якщо переважна більшість росіян не відчують вину за злочини, які робить їхня держава в Україні, це не означає, що росіяни не несуть вину. А. Росс розкриває цей момент так: «Здавалося б природним сказати, що вина є почуттям вини. Але це не так. Ніщо не заважає людині бути винною, не маючи жодного почуття вини; або навпаки, не бути винною, незважаючи на наявне у неї почуття вини. Перше стосується багатьох психопатів, а друге – людей із невротичною одержимістю почуттям вини. Тому вина має бути чимось, у принципі, відмінним від почуття вини» (Ross, 1975, p. 3).

Чи в усіх випадках людина є винною, якщо вона здійснила порушення права? У цитуванні вище А. Росс каже, що «Особа, яка вчинила правопорушення, тим самим несе вину, хоча лише за певних умов». Що це за умови? Росс пояснює за допомогою прикладу: «Ми говоримо, наприклад, що Пітер не був винен у тому, що розбив вазу, якщо це Енс штовхнув його в спину, що змусило його впасти на стіл, на якому стояла

ваза» (Ross, 1975, p. 4). Чи можемо ми сказати, що росіяни невинні, оскільки їх одурманив пропагандою путінський режим? У нас є три аргументи проти цього виправдання. По-перше, росіяни, які пройшли у кінці 1980-их – на початку 1990-их через розвінчання більш потужної пропаганди (пропаганди Радянського Союзу) мали отримати тверде усвідомлення в необхідності критичного ставлення до пропаганди в їхніх ЗМІ. По-друге, в Росії XXI століття наявні альтернативні державним джерела інформації – Інтернет, закордонні ЗМІ, соціальні мережі. Це не ситуація сталінського СРСР, коли влада майже повністю контролювала інформаційне поле. Втім, звісно, зробимо ремарку, що не всі люди відчують потребу шукати правдиву інформацію і, до того ж, певним групам населення здійснювати цей пошук складніше, ніж іншим. По-третє, масові вбивства – це вчинки, злочинність яких є самоочевидною, а в Україні здійснюються саме масові вбивства українців російською армією. Тому, на нашу думку, аргумент впливу пропагандистських ЗМІ в Росії не може повністю позбавити вини російський народ. Цей аргумент можна розглянути лише щодо тих людей, які а) дійсно не здатні відрізнити брехню від правди або б) знаходилися в умовах, де у них дійсно не було ніяких технічних засобів здобути альтернативну інформацію, наприклад, вони не мали змоги скористатися пошуком в мережі Інтернет. Підкреслимо, що особи, перелічені у зазначених пунктах а та б не можуть бути масовим явищем, становлячи собою саме виключення, а не правило щодо російського народу.

На момент написання цієї статті пройшло 9 місяців з початку вторгнення 24 лютого 2022 року і ми можемо констатувати, що абсолютна більшість росіян за цей час навіть не спробувала щось помітне зробити проти злочинного рішення своєї країни вести загарбницьку війну проти України. Чому? Хтось скаже, що вони боялися покарання з боку своєї влади. Ми ж скажемо інакше: переважна більшість росіян не протестувала, бо вони або підтримували цю війну або їм було байдуже – вбивають їхні війська українців чи ні. І підтримка масових вбивств, і байдужість до масових вбивств є толеруванням масових вбивств. І перший, і другий різновид цього толерування накладає персональну вину на кожного, хто робив це.

Російський народ зараз знаходиться у тій ситуації, в якій був народ Німеччини під час Другої світової війни. Оскільки німецький народ не покарав Гітлера самостійно, він дізнався про те, що таке колективна вина. Росіян має чекати така сама доля, бо російський народ не зробив все, що в його силах, аби припинити розв'язану їхньою державою злочинну війну.

Починаючи з 1945 року держави-переможці зробили чимало для того, щоб пересічні представники німецького народу зрозуміли, що вони несуть відповідальність за злочини, вчинені

нацистським режимом. Зокрема, громадян Німеччини примушували дивитися на жахи нацистських концентраційних таборів та інші наслідки злочинів нацистів. Карл Ясперс так описував ці виховальні процедури: «Влітку 1945 року в містах і селах висіли плакати зі світлинами та репортажами з Бельзена та рішучим реченням: “Це ваша вина!” ... Дане речення: “Це ваша вина!” може означати: ви несете відповідальність за дії режиму, який ви толерували, – тут йдеться про нашу політичну вину. Це ваша вина, що ви також підтримували цей режим і брали у ньому участь – тут йдеться про нашу моральну вину. Це ваша вина, що ви бездіяльно стояли осторонь, коли вчинялися злочини, – тут напрошується метафізична вина» (Jaspers, 1946, p. 44, 46).

Варто подивитися, як буде працювати аргументація Карла Ясперса щодо трьох різновидів вини (політична, моральна, метафізична) у застосуванні до російського народу в 2022 році. Переважна більшість росіян терпіла (а насправді, ще й підтримувала) режим Путіна до і після розв'язання ним війни в Україні, не роблячи активних дій проти нього – тому на них лежить політична вина. Росіяни сплачували податки, фінансуючи військові дії Росії, а також виконували свої ролі у життєдіяльності російського політичного режиму під час війни так само, як і до неї, ніби масові вбивства українців нічого не значать – тому на них лежить моральна вина. Окрім того, переважна більшість росіян не намагалась завадити тому, що їхні співгромадяни вбивають українців – тому на них лежить метафізична вина. Як бачимо, критерії Карла Ясперса цілком підходять для характеристики вини російського народу. Серед росіян не всі безпосередньо стріляють в українців, але більшість російського народу має свою частку вини у вбивствах українців, адже ці люди як мінімум ніяк не виражають свою незгоду з цими вбивствами, не намагаються зупинити ці вбивства і при цьому сплачують податки, фінансуючи військові дії своєї армії, а також виконують розпорядження ініціаторів вбивств українців, заохочуючи своєю покорою дії злочинців.

Вище ми запропонували ідею двох різновидів толерування зла. Очевидно, що вони обидва пов'язані з виною, але є певна різниця між тим, що людина залишає когось у небезпеці через свою байдужість до життя цієї людини і тим, що вона радісно вітає вбивць, які приходять вбивати тих, кого вони залишили в небезпеці. Чи була розв'язана росіянами війна насправді *небажаною* народом Росії? Обрані даним народом депутати підтримали обраного даним народом президента в його бажанні розв'язати загарбницьку війну. Коли війна розпочалася, невеличка кількість росіян вийшла на вулиці з антивоєнними гаслами, втім не було і близько спроб організувати щось на кшталт українського майдану 2013 року, коли українці вирішили боротися не

лише словами, але йти до кінця у відстоюванні своїх поглядів проти влади. Згідно з соціологічними опитуваннями, у 2022 році переважна більшість росіян підтримала рішення свого президента здійснити повномасштабне військове вторгнення в Україну так само, як ця переважна більшість раділа у 2014 році іншому незаконному рішення Путіна щодо окупації українського Криму.

Російські інтелектуали іноді кажуть, що не можна довіряти даним соціологічних опитувань громадян в авторитарній країні, кажучи, що велика частина російського народу була незгодна з військовими діями російської армії в Україні, але ці незгодні нібито побоюлися виразити свою думку в анонімних соціологічних опитуваннях. Ці закиди викликають у нас запитання термінологічного характеру: а чи можна називати «незгодою з політичним режимом своєї країни» те, що не виражається ані у повстанні проти нього, ані в протестах проти нього, ані навіть в анонімному висловленні у соціологічному опитуванні? В чому взагалі проявляє себе така «незгода» та як вона може докластися до справи зупинення масових вбивств в Україні, які роблять російські війська?

Разом з тим поширеність соціальних мереж дозволяє українцям наочно бачити величезну кількість пересічних громадян Росії, котрі публічно та без усякого примусу широко виражають підтримку російському вторгненню в чужу країну, котрі розміщують пости, що виражають їхню радість з приводу того, що їхні брати, чоловіки, сини, друзі, співвітчизники беруть участь у вбивствах українців. Не можна назвати позицію цих росіян наслідком необізнаності щодо тих подій, що відбуваються в Україні, адже через ті самі соціальні мережі росіяни безпосередньо бачать публікації українців про їхні страждання, викликані російськими бомбами, ракетами, пулями. Звісно, ці росіяни, які радіють горю українців, є злом, яких мало що відрізняє від тих росіян, які безпосередньо вбивають українців. Так, це пасивне зло, втім у цьому різновиді толерування зла, пасивне зло стоїть дуже близько до зла активного.

Коли ми розглядаємо питання відповідальності народу Росії, важливим є питання: чи є він організованим цілим чи ні. Якщо він є організованим цілим, у ньому мають бути інституції, які покликані приймати рішення для усунення проявів зла – офіційні особи, суди, процедури голосування. Все це у російського народу, звісно, є. Але, як ми бачимо за станом на грудень 2022 року, всі ці та інші інституційні компоненти Росії працюють на підтримку масових вбивств росіянами українців. Оскільки інституційні вияви російського народу здійснюють супроводження та підтримку масових вбивств українців, можна було б сказати, що російський народ як організоване ціле винен в тому, що коїть його армія в Україні. Але, ми можемо припустити, що це скоріше свідчить про

відповідальність російської держави, але не народу Росії, бо серед громадян Росії цілком можуть бути ті, хто не діє як частина цілого, маючи свою окрему позицію з різних питань. Пропонуємо розглянути російський народ не як ціле, а як сукупність людей, які випадковим чином опинилися під однією назвою – назвою російського народу. Звісно, було б перебільшенням казати про випадковість у цьому конкретному випадку, але для чистоти аналізу виберемо саме такий кут розгляду.

Отже, пропонуємо розглянути російський народ як сукупність людей, що випадковим чином опинилися разом в проблемній ситуації, стикнувшись з фактом здійснення їхніми співгромадянами масових вбивств українців. Ми скористаємось мисленнєвим експериментом, який запропонувала Вірджинія Хелд як модель для аналізу подібних ситуацій. Отже, уявимо сім незнайомих між собою людей, які йдуть у вагоні метро, один з них встає, штовхає іншого на підлогу та починає його душити. Чи правильним є для п'яти випадкових людей не втручатися в цю ситуацію та дозволити агресору вбити його жертву? З цього приводу Хелд пише: «Коли дія, що вимагається у певній ситуації є очевидною для розумної особи та коли очікуваний результат цієї дії є явно сприятливим, випадкове зібрання осіб може розглядатися як відповідальне за нездійснення цієї колективної дії» (Held, 1970, p. 476).

Отже, чи є 1) очевидним для будь-якої «розумної особи» в Росії, що потрібно робити дії, які спрямовані на зупинення вторгнення російських військових в Україну? Та чи будуть 2) дії, які спрямовані на зупинення вторгнення російських військових в Україну явно сприятливими? Щоб відповісти на перше запитання ствердно, потрібно виходити з того, що росіяни справді хотіли, скажімо, у березні 2022 року, щоб їхні війська були виведені з України. Але ми твердо знаємо, що велика частка російського народу підтримувала це вторгнення. Тобто, серед тих п'яти осіб, про яких пише В. Хелд, як мінімум декілька в російській ситуації підбадьорювали душителя схвальними вигуками. Але ж давайте спробуємо сфокусувати увагу на тих росіянах, які могли все ж таки не бути згодними з вторгненням російської армії на територію України. Чи справді для будь-якої «розумної особи» серед таких росіян було б очевидним, що потрібно робити дії, які спрямовані на зупинення вторгнення російських військових в Україну? Це мало б бути для них очевидним. Що ж стосується другого запитання з наведених вище, то чи вважали ці росіяни, що дії, спрямовані на зупинення вторгнення російських військових в Україну будуть явно сприятливими? В мисленнєвому експерименті В. Хелд правильно дією було застосування фізичної сили до душителя. В випадку з війною Росії проти України це мали б бути або масова відмова російських військових воювати, або масові протести населення,

або повстання. Ніщо з цього станом на грудень 2022 року не відбулось. Звісно, ті, хто виправдовує росіян, скажуть, що всі ці дії нібито були приречені на поразку. Але ми з цим не погодимося. Якщо б було бажання зупинити війну, російський народ би зміг робити це. Розглянемо гіпотетичний сценарій, що мільйони росіян 25 лютого 2022 року зайшли б в органи влади своєї країни з вимогою припинити війну. Але вони навіть не спробували зробити нічого подібного. Хтось скаже, що вони не змогли це зробити, але ми вважаємо, що вони не захотіли цього робити, бо або щиро підтримували спробу свого керівництва загарбати Україну або їм просто було байдуже, що їхня країна вбиває народ України.

Розглянемо ще одне можливе заперечення. Потенційний критик може стверджувати, що росіяни не знають, що саме потрібно робити в ситуації масових вбивств росіянами українців і це незнання нібито здатне їх виправдати. Як відповідь ми наведемо думки Вірджинії Хелд, яка пише: «Випадкова група може нести відповідальність за те, що не сформувалася в організовану групу, здатну вирішити, яку дію вжити» (Held, 1970, p. 476). Отже, якщо уявити, що росіянам так складно дійти думки, які саме дії з зупинення військового вторгнення в Україну носитимуть явно сприятливий характер, то вони несуть відповідальність за те, що не сформували певний комітет з протидії агресії проти українців, де були б напрацьовані конкретні ідеї щодо відповідних дій. А якщо цей комітет все ж таки буде сформованим, але він запропонує ідеї, які не є адекватними поточної ситуації, то це теж буде казати про вину росіян. Проте саме буде казати і ситуація, коли цим гіпотетичним комітетом будуть запропоновані правильні ідеї, але вони не будуть втілені у життя.

Важливо, що Вірджинія Хелд, аналізуючи згаданий вище випадок у вагоні метро, каже про відповідальність тих людей саме як групи, адже саме діючи як група, дані люди могли ефективно приборкати агресора. Вірджинія Хелд пише так: «Якщо п'ять осіб, що залишилися, нічого не роблять протягом, скажімо, десяти хвилин, а в кінці цього часового інтервалу ... людина вмирає, чи зможемо ми обґрунтовано вважати, що "вони повинні були приборкати душителя"? Можливо, ніхто з п'яти, діючи поодиночці, не зміг би його приборкати, але надзвичайно ймовірно, що дії двох або більше членів групи, спрямовані на його приборкання, були б успішними без серйозних ушкоджень для них самих ... Я думаю, що в цій ситуації ми могли би покласти на це випадкове зібрання людей моральну відповідальність за його неспроможність діяти як група» (Held, 1970, p. 477).

Деякі росіяни кажуть, що вони борються проти дій російської армії в Україні тим, що, скажімо, виходять на одиночні пікети проти війни. З точки зору моралі, звісно, така дія певним чином виправдовує

дану людину як особистість. Така людина чітко декларує свою позицію як противника війни проти України. Але така дія не виправдовує народ Росії, адже група осіб несе моральну відповідальність за неспроможність діяти саме як група. Свідченнями морально правильної поведінки росіян саме як народу, групи осіб була б участь у таких різновидах колективної дії як складання зброї військовими, масові протести або повстання.

Важливо аргументувати, чому на нашу думку саме складання зброї військовими, масові протести та повстання для росіян є морально правильними в ситуації війни Росії проти України. Грегорі Меллема виділяє три можливості для людини завадити іншій людині чинити зло: а) переконувати потенційного зловмисника не чинити зло, б) робити перешкоди потенційному зловмиснику чинити зло, в) втрутитися вже після вчинення зловмисником зла, прагнучи знешкодити заподіяну зловмисну дію (Mellema, 2006, p.172). Проблема в тому, що перелічені вище пункти а) та в) сумісні з підтримкою російського політичного режиму, який чинить військові злочини в Україні. Є певна частка росіян, які, наприклад, поширюють критичні щодо путінського режиму пости в соціальних мережах (пункт а) або намагаються допомогти біженцям з України (пункт в) або, як ми писали вище, виходять на одиночні пікети проти війни (пункт а). Але, якщо вони при цьому, наприклад, сплачують податки в Росії, фінансуючи російську армію, або виконують розпорядження своєї влади, вони все рівно підтримують політичний режим, який розв'язав цю війну, вони легітимують його дії, а відтак несуть відповідальність за те, що роблять російські військові в Україні. Як ми бачимо, єдине, що точно несумісне з підтримкою режиму і при цьому заважає російському політичному режиму чинити зло в Україні – це повстання проти чинної влади в Росії (це буде пункт б) з наведеної вище класифікації, що запропонував Г. Меллема), також близькими до повстання є складання військовими зброї та масові протести.

Звісно, серед будь-якого народу не всі люди здатні брати участь, наприклад, у повстаннях і ми не кажемо про те, що всі без виключення громадяни Росії мають робити саме це, але для того, щоб народ Росії продемонстрував, що він саме як народ виступає проти зла, яке чинять його громадяни в Україні, має бути наявна суттєва кількість росіян, яка здатна саме таким чином продемонструвати свою позицію у даному питанні.

Хочемо наголосити на тому, що серед росіян, безумовно, є люди, які дійсно не згодні з колективною волею свого народу не робити нічого проти війни в Україні. Під цими незгодними ми не маємо на увазі тих, хто втікає з Росії або через небезпеку опинитися на війні або через можливі складнощі життя в країні, яка опинилася під міжнародними санкціями. Ми

маємо на увазі тих, хто справді намагається своїми конкретними вчинками протидіяти російським загарбницьким планам. Наприклад, зі зброєю в руках виступають проти політичного режиму Росії або відкрито протестують проти війни в Україні. Чи багато таких людей в Росії? Нажаль, ні.

Як визначити, що росіянин є противником війни в Україні? На нашу думку, тут важливі три наступних моменти. По-перше, це усвідомлення вини свого народу у розв'язанні та веденні загарбницької війни проти України, по-друге, відсутність підтримки з боку такого громадянина Росії того російського політичного режиму, який розв'язав цю війну, по-третє, це здійснення активних дій, що спрямовані на перешкоджання діям російської армії в Україні. Очевидно, що на грудень 2022 року тільки невелика кількість росіян відчуває те, що Карл Ясперс називав метафізичною виною: «Існує така солідарність між людьми як такими, яка робить кожного відповідальним за все неправильне та несправедливе у світі, особливо за злочини, що скоєні у його присутності чи з його відома. Якщо я не роблю все можливе, щоб запобігти цьому, я став співучасником. Якщо я не ризикував своїм життям, щоб запобігти вбивству інших, а стояв осторонь, я відчуваю себе винним у такий спосіб, що ніякі юридичні, політичні і моральні пояснення тут не підходять. Той факт, що я все ще живий, коли це сталося, тисне на мене як незгладима вина» (Jaspers, 1946, р. 31 – 32). Ще менша кількість росіян готова відмовитися від будь-якої співпраці з путінським політичним режимом та перейти до активних дій проти нього. Але все ж таки певна кількість таких людей в Росії є. Цілком можливо, що їхня кількість згодом буде збільшуватися.

Однак, наявність певної кількості росіян, які виступають зараз проти війни, не може зробити здійсненні злочини Росії проти України такими, що не були здійсненими. Вбитих українців не повернеш. Вина за те величезне горе, яке заподіяла українцям Росія, розв'язавши цю страшну війну, лежить на її народі.

Історія знає приклади, коли народи, винні у розв'язанні страшних війн, змінювалися на краще. Разом з тим приклад німецького народу показує, що для цього потрібна не тільки військова поразка народу-агресора, але й щире визнання цим народом власної вини, причому друге може виявитися складніше першого.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

Баумейстер, А. (2022). Інтерв'ю. *Радіо Свобода*. Відновлено з https://www.svoboda.org/a/andrey-baumeyster-ne-hotelosj-by-stanovitjsya-anti-rossiey/31957733.html?fbclid=IwAR1k5sob-fDb16-sZPuaOzr4_Rgc2eNOHZgDx-OTNfYiDrDkd31B_2jyuYc

Достлєва, Л. (2022). Ненависть: крик у лісі. *Dwutygodnik*, 347(11).

Маринів, М. (2022). Якщо ми знову перетворимо змагальність на ворожнечу, то загубимо наш шанс. *Ukraine now*. Відновлено з <https://vision.nazk.gov.ua/interview/akso-mi-znovu-peretvorimo-zmagalnist-na-voroznecu-to-zagubimo-nas-sans/>

Висновки

Отже, ми вважаємо, що думки мислителів тієї країни, на яку напали загарбники, цілком можуть відображати дійсність даної війни. Більше того, погляд цих мислителів буде заснований у тому числі і на тих даних, які недосяжні теоретикам з інших країн – у них є досвід безпосереднього переживання цієї війни. Даний досвід не є вадою для процесу пізнання, а навпаки є передумовою його глибини.

Також ми показали, що думки мислителів тієї країни, щодо якої здійснено військову агресію, є одним з вимірів цієї війни – частиною дій сторони, на яку напали загарбники, з осмислення дій агресора та спротиву їм. На наше переконання цей факт теж не є підставою для звинувачення даних мислителів у надлишковому суб'єктивізмі. Бо для мислителів країни, що веде справедливую оборонну війну, правдиве та адекватне дійсності осмислення реальності війни є найсильнішим та достатнім засобом їхньої протидії ворогу.

Отже, на нашу думку, немає визначеної наперед методологічної неспроможності відображати дійсність війни для мислителів країни, яка стала жертвою військової агресії. Однак, звісно, це не означає, що будь-які думки про війну таких мислителів автоматично будуть адекватні дійсності. Такі мислителі, як, власне, і будь-які інші мислителі, які дбають про власну об'єктивність, мають використовувати відповідні методологічні засоби для забезпечення того, щоб їхні думки були дійсно раціональними та чітко артикульованими. Як один з таких можливих методологічних засобів ми розглянули напрацювання Генріха Рікєрта щодо впорядкування хаосу відчуттів за допомогою формування понять.

Застосовуючи методологічні напрацювання Г. Рікєрта, ми запропонували варіант осмислення у раціональних поняттях одного з тих відчуттів, які виникають у мешканців України, котрі зіткнулися з військовою агресією з боку Росії – відчуття зіткнення зі злом. В процесі осмислення цього відчуття ми розробили систему понять для характеристики військових дій Росії в Україні. Зокрема, запропонували систему модусів зла – фактуального, активного та пасивного, розглянули основні питання колективної та персональної відповідальності росіян та проаналізували різновиди толерування війни народом Росії.

- Попович, М. (2015). Війна і суспільство. *Філософська думка*, 1, 5.
- Aquinas, T. (1947). *Summa Theologica*. Benziger Brothers.
- Held, V. (1970). Can a Random Collection of Individuals be Morally Responsible? *The Journal of Philosophy*, 67(14), 471-481. <https://doi.org/10.2307/2024108>
- Jackson, F. (1982). Epiphenomenal Qualia. *The Philosophical Quarterly*, 32(127), 127-136.
- Jaspers, K. (1946). *Die Schuldfrage*. Heidelberg.
- Kulyk, O. (2019). Chaos in Heinrich Rickert's Philosophy. *Grani*, 22(8), 37-46.
- Mellema, G. (2006). Collective Responsibility and Qualifying Actions. *Midwest Studies in Philosophy*, 30, 168-175. <https://doi.org/10.1111/j.1475-4975.2006.00133.x>
- Rickert, H. (1922). *Die Philosophie des Lebens: Darstellung und Kritik der Philosophischen Modeströmungen unserer Zeit*. Tübingen: J. C. B. Mohr.
- Ross, A. (1975). *On Guilt, Responsibility, and Punishment*. University of California Press.

REFERENCES

- Aquinas, T. (1947). *Summa Theologica*. Benziger Brothers.
- Baumeister, A. (2022). Interview. *Radio Svoboda*. Retrieved from https://www.svoboda.org/a/andrey-baumeyster-ne-hotelosj-by-stanovitjsya-anti-rossiey/31957733.html?fbclid=IwAR1k5sob-fDb16-sZPuaOzr4_Rgc2eNOHZgDx-OTNfYiDrDkd31B_2jyuYc
- Dostleva, L. (2022). Hate: A Scream in the Woods. *Dwutygodnik*, 347(11).
- Held, V. (1970). Can a Random Collection of Individuals be Morally Responsible? *The Journal of Philosophy*, 67(14), 471-481. <https://doi.org/10.2307/2024108>
- Jackson, F. (1982). Epiphenomenal Qualia. *The Philosophical Quarterly*, 32(127), 127-136.
- Jaspers, K. (1946). *Die Schuldfrage*. Heidelberg.
- Kulyk, O. (2019). Chaos in Heinrich Rickert's Philosophy. *Grani*, 22(8), 37-46.
- Marynovych, M. (2022). If We Turn Competition into Enmity Again, We Will Lose our Chance. *Ukraine Now*. Retrieved from <https://vision.nazk.gov.ua/interview/akso-mi-znovu-peretvorimo-zmagalnist-na-voroznecu-to-zagubimo-nas-sans/>
- Mellema, G. (2006). Collective Responsibility and Qualifying Actions. *Midwest Studies in Philosophy*, 30, 168-175. <https://doi.org/10.1111/j.1475-4975.2006.00133.x>
- Popovich, M. (2015). War and Society. *Filosofs'ka dumka*, 1, 5.
- Rickert, H. (1922). *Die Philosophie des Lebens: Darstellung und Kritik der Philosophischen Modeströmungen unserer Zeit*. Tübingen: J. C. B. Mohr.
- Ross, A. (1975). *On Guilt, Responsibility, and Punishment*. University of California Press.